

Семотюк О. В.,

Івано-Франківський національний медичний університет, м. Івано-Франківськ

ВСТАВЛЕНІ КОМПОНЕНТИ НЕКОНСТРУКТИВНОГО І КОНСТРУКТИВНОГО ТИПІВ

У статті розглядається зв'язок вставлених компонентів з базовим реченням, на основі якого виокремлюються два структурні типи: 1) неконструктивні (вставлення, які синтаксично пов'язані з базисом, включені в позиційну і синтагматичну структуру речення); 2) конструктивні (синтаксично самостійні вставлення, які синтаксично не пов'язані з основним реченням і не входять в синтаксичну і позиційну структуру висловлення).

Ключові слова: вставлені компоненти, неконструктивний тип, конструктивний тип, квазівставлення, власне вставлення, експліцитна координація, імпліцитна координація.

В статье рассматривается связь вставных компонентов с базовым предложением, на основе которой выделяются два структурных типа: 1) неконструктивные (вставки, которые синтаксически связаны с базисом, включенные в позиционную и синтагматическую структуру предложения); 2) конструктивные (синтаксически самостоятельные вставки, которые синтаксически не связаны с основным предложением и не входят в синтаксическую и позиционную структуру высказывания).

Ключевые слова: вставные компоненты, неконструктивный тип, конструктивный тип, квазивставки, собственно вставки, эксплицитная координация, имплицитная координация.

In the article the connection of inserted components with a base sentence is examined, on the basis of which two structural types are distinguished: 1) non-constructive (insertions that are syntactically related to the base, sentences included into a positional and syntagmatic structure); 2) constructive (syntactically independent insertions that are not syntactically connected with a basic sentence and are not included into the syntactic and positional structure of the expression).

Key words: inserted components, non-constructive type, constructive type, quasi-insertions, properly insertions, explicit co-ordination, implicit co-ordination.

В сучасній українській мові спостерігається тенденція до використання тих мовних форм, які дають можливість у сконденсованому вигляді подати максимум інформації. Однією із таких мовних форм є вставлені конструкції. Вставленість корелює з семантичною ємністю речення і його поліпропозитивністю. Це пояснюється тим, що вона представляє «окремий пропозитивний зміст і сповнена тими параметрами, які характеризують власне реченнєве утворення: предикативність, смислове та інтонаційне оформлення, структурна членованість, формальна організованість та ін.» [3, с. 301].

До дискусійних питань, пов'язаних зі вставленнями, належить проблема зв'язку вставлених компонентів з базовим реченням. Традиційно вважають, що ці одиниці граматично не пов'язані між собою.

Однак при глибшому аналізі виявляється, що вставлені конструкції не є однотипними і по-різному класифікуються. Важливу роль при цьому відіграють, звісно, засоби зв'язку вставлень з основним реченням. Так, в Граматичній російської мови (1954 р.) знаходимо спроби поділу за принципом граматичного зв'язку вставлених конструкцій із базовим реченням на: «1) речення, включені без допомоги сполучників; 2) речення, включені за допомогою відносних слів і сурядних та підрядних сполучників» [2, с. 168]; І.І. Щеболева їх поділила на: «синтаксично самостійні вставлення, які не поєднані ні сурядним, ні підрядним зв'язком» [10, с. 102] та «вставлені конструкції, які оформлені як члени речення або частини складного речення» [10, с. 102]. У розглянутих класифікаціях головний акцент робиться на засобах зв'язку, що є безпосередньою вказівкою на два структурні типи вставлених одиниць: синтаксично самостійні вставлення та синтаксично залежні вставлення. А.Б. Шапіро запропонував поділити їх на «речення із вставленими словами й вставленими реченнями, які синтаксично не пов'язані з основним реченням» [9, с. 307], і на «речення із вставленими словами й реченнями, синтаксично пов'язаними з основним реченням» [9, с. 312]; О.І. Анікін теж уважав, що вставлені одиниці можна об'єднати у дві основні групи. Одні «мають «залежну» структуру, за формою збігаються з невставленою частиною речення (із членом речення, частиною складного речення). У них послаблений зв'язок із основним реченням, вони набувають великої смислової та синтаксичної самостійності при значному інтонаційному відокремленні» і мають формальні показники [1, с. 61-66] (сурядні та підрядні сполучники, особові і вказівні займенники, повтор слів основного речення у вставленій одиниці та ін.) синтаксичного зв'язку з головним реченням. Вставлення іншого виду «не мають формальних показників синтаксичної залежності від основного речення. Вони різноманітніші за структурою і самостійніші в смисловому і граматичному відношенні, ніж «залежні»» [1, с. 63-64].

Синтаксична зв'язаність / незв'язаність вставлених конструкцій із структурою основного речення стала основою для розмежування вставлених конструкцій на «вставлення конструктивного типу, важливою ознакою яких є неможливість «зняття» дужок (або тире): без них словоформа або конструкція не вставляється в речення» [6, с. 158] і «вставлений компонент неконструктивного типу» [6, с. 159], який виявляє певний зв'язок із основним реченням і дужки в даному випадку можуть бути опущені.

Однак, крім термінів «вставлення конструктивного типу» та «вставлення неконструктивного типу», в новітній мовознавчій літературі у зв'язку з вивченням вставлення як функціонально-структурної одиниці в комунікативному аспекті використовуються позначення «квазівставлення» і «власне вставлення». На думку З.П. Олійник, «категорія вставленості виконує комунікативно-прагматичне призначення: диференціює інформативний план висловлення за віссю «основна / додаткова інформація». Ця прагматична мета суб'єкта мовлення

в конструктивному плані досягається: а) шляхом "пересування" структурно-семантичних компонентів простого / ускладненого / складного речення в "зону" додаткової інформації – квазівставлення; б) включенням у синтаксичний "шов" засобами міжфразового зв'язку синтаксичних конструкцій різної будови та обсягу – власне вставлення" [5, с. 6]. Порівняймо: *Моєї мови не жахайтесь (Бо нею управля Зевес) і зараз з військом одправляйтесь Брать город ...* (Котляревський І.) – квазівставлення; і *З Дніпра повіринали малії діти, сміючись. "Ходімо грітись! – закричали, – Зійшло вже сонце!" (Голі скрізь; 3 осоки коси, бо дівчата)* (Шевченко Т.) – власне вставлення.

За конструктивно-синтаксичними параметрами квазівставлення – "пересунуті" суб'єктом мовлення в зону реалізації додаткової інформації елементи різних синтаксичних одиниць, які можливі насамперед в писемному мовленні, оскільки відповідні пунктуаційні знаки дозволяють окреслити і побачити межі такого "пересунутого" структурно-семантичного компонента синтаксичної одиниці: *Штефанко і "тату" Ужє каже, а Василько Всьо пріч розуміє "Мамо, - каже, – нема хлібця?" (А само аж мліє)* (Федькович Ю.). Такі конструкції представляють комунікативне перекроювання конструктивного складу висловлення (чи тексту), їх можна розглядати на рівні членування. Квазівставленням називаються вставлені поширювачі речення, бо "за походженням і формою вставлені слова чи сполучення слів є не що інше, як колишні поширювачі речення, що зберегли їх форму" [7, с. 397].

Квазівставлення – це вставлені компоненти неконструктивного типу, які синтаксично пов'язані з основним реченням і особливо виразно виявляють свою роль у висловленні тоді, коли той, хто говорить, "вказує, винятково засобами ритмомелодики, що ці слова або словосполучення носять характер доповнень, зауважень, пояснень; які роблять висловлення більш повним і зрозумілим, підсилюють його, але разом з тим їх відсутність жодним чином не впливає на основний зміст висловлюваної думки" [9, с. 313]. Вставлене слово або вставлене речення містить у собі тільки доповнення до основного висловлення й може бути упущене без порушення його структури й змісту. Якщо зняти дужки, то вставлені компоненти неконструктивного типу, які знаходяться в них, "виявлять свій зв'язок з іншими словами або конструкціями – вони можуть бути включені в речення й без дужок" [6, с. 159].

Актуалізація, як спеціальне виділення, підкреслення автором мовлення якого-небудь компонента речення, приводить до порушення зв'язку всередині висловлення, значної смислової та інтонаційної самостійності цього елемента і до перетворення його у вставлену одиницю, яка зберігає при цьому деякою мірою залежну форму, зумовлену стрижневим словом. Наприклад: *Найперше, наречена офіцера повинна мати або майно, або вкласти перед шлюбом до військової каси п'ять тисяч злотих так званої кавці, на випадок смерті мужа, щоб полк міг забезпечити вдову (її таки грішми!)* (Вільде І.); *Ідея сподобалась присутнім (за винятком Привалова, який зустрів її скептичною усмішкою)* (Гончар О.). У зазначених прикладах виділення одиниці як вставленої зумовлюється авторським наміром підкреслити, акцентувати увагу на інформації, носієм якої вона є, надати їй характеру додаткового зауваження, пояснення. Такі вставлення, як правило, мають відтінок приєднувального значення.

Друга група вставлених компонентів представлена власне вставленнями – це так звана "синтаксично ізольована частина" [4, с. 35] (слово, група слів, речення різних граматичних типів, текст), яка граматично не пов'язана з основним реченням. Вони належать до конструктивного типу, оскільки з погляду структури речення такий його компонент "не включений в позиційну і синтаксичну структуру, тобто позбавлений ознак члена речення; його не можна визначити на основі прислівних підрядних чи реченневотвірних зв'язків" [4, с. 36]: *Він зломив їм усім трьом життя. Оля, вроджений конструктор, що мріяла колись про вищу технічну освіту (архітектуру!), зупинилася на чотирьох гімназичних і торговельних курсах* (Вільде І.); *Далі близнята-брати залишають мури Тібуртійські (Місто по імені брата Тібурта ту назву дістало), Бистрий Катілл і Карант, аргівське юнацтво – обидва В першому ряді стають, там, де стріл найяскравіше літає* (Зеров М.). У наведених прикладах "словоформа або ціла конструкція, розташовані між компонентами синтаксичного сполучення, лінійно переривають, але не порушують його" [6, с. 160]. Для вставлення конструктивного типу обов'язковою є свобода включення і неможливість зняття дужок або тире.

У сучасному мовознавстві, крім вказаних, пропонуються ще інші терміни на позначення типів зв'язку вставлень із базисом, а саме: "експліцитна та імпліцитна координація" [8, с. 54], які тотожні, відповідно, квазівставленням та власне вставленням.

Експліцитний зв'язок вставлених конструкцій із базисом проявляється в тому, що частина повідомлення і граматично, і семантично пов'язана з основним реченням. Інформація, представлена в основному висловленні, розгортається у вставленні з метою уточнення, аргументації, розкриття причини, мети і т.д. Наприклад: *Між молитвами салат аль-аср (друга половина дня) і салат аль-матріб (призахідна) вони говорили про поезію* (Загребельний П). У наведеному прикладі вставлення розгортає повідомлення базису в лінійному порядку, пояснює незрозумілі слова, подає додаткову темпоральну характеристику молитов *салат аль-аср* та *салат аль-матріб*.

Під час використання імпліцитної координації семантичний зв'язок вставлень із основним висловленням формально не виявляється і нагадує форму діалогу між вставленою конструкцією і базисом, де питання предстваленні у згорнутому вигляді. Наприклад: *Моя мама (що не кажіть, а вона таки в мене краща за інших матерів!) тієї ж думки, що й я* (Вільде І.). В процесі експлікації цей приклад виглядатиме таким чином:

– *Моя мама тієї ж думки, що й я*

– *Якою є моя мама?*

– *(що не кажіть, а вона таки в мене краща за інших матерів!).*

Вставлення діалогізує монологічне мовлення, тобто вказує на діалогічний (нелінійний) характер мислення автора і, таким чином, збільшує обсяг актуалізованої інформації.

Отже, залежно від граматичного зв'язку із основним реченням вставлені конструкції поділяються на два структурні типи: 1) неконструктивні (зв'язані); 2) конструктивні (незв'язані).

До першого типу відносять вставлені конструкції, які синтаксично пов'язані з основним реченням, включені в позиційну і синтагматичну структуру речення, оформлені як члени речення або частини складного речення, співвідносні з основним висловленням.

До другого типу належать синтаксично самостійні вставлення, які синтаксично не пов'язані з основним реченням і не входять в синтаксичну і позиційну структуру висловлення.

Прикладами першого структурного типу є квазивставлення – структурні одиниці, пересунуті в зону додаткової інформації в результаті комунікативного перекроювання конструктивного складу висловлення, а прикладами другого типу – власне вставлення, які синтаксично ізольовані від основного висловлення, не співвідносні з ним і включені в синтаксичний шов засобами міжфразового зв'язку.

Проте, однозначно кваліфікувати вставлені конструкції як такі, що зв'язані чи не зв'язані з базовим реченням, часто неможливо, оскільки має місце явище синкретизму. На нашу думку, варто говорити не про опозицію пов'язаності – непов'язаності вставлених конструкцій з основним реченням, а про ступінь цього зв'язку, оскільки, з погляду синтаксичної семантики, такі конструкції пов'язуються із базисом факультативним зв'язком, який відображає співвіднесення фонові інформації з факультативною, що зумовлено певними комунікативними завданнями.

Література:

1. Аникин А. И. Вставные единицы в речи / А. И. Аникин // Русская речь. – 1972. – № 1. – С. 61-66.
2. Грамматика русского языка : в 2 т. / АН СССР. – М., 1954. – Ч. 2 : Синтаксис. – 444 с.
3. Загнітко А. Семантика і прагматика вставлених одиниць в українському реченні / А. Загнітко // Вісник Львівського університету. Сер. : Філологічна, 2000. – Вип. 28. – С. 301-309.
4. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). Ч. 2 : навч. посіб. / А. П. Загнітко. – К. : ІЗМН, 1996. – 240 с.
5. Олійник З. П. Вставні і вставлені компоненти у структурі висловлювання і тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 “Загальне мовознавство” / З. П. Олійник. – Донецьк, 2002. – 19 с.
6. Прияткина А. Ф. Русский язык : синтаксис осложненного предложения : учеб. пособие для филол. спец. вузов / А. Ф. Прияткина. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.
7. Проблемні питання синтаксису : зб. наук. праць / відп. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – 228 с.
8. Сабромене Д. Способы координации модальной соотнесённости вставного компонента с текстом. / Д. Сабромене // *Žmogus ir žodis*. – 2005. – № 3. – С. 51-57.
9. Шапиро А. Б. Основы русской пунктуации / А. Б. Шапиро. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 398 с.
10. Щеболева И. И. Структурные типы вставных конструкций в современном русском языке / И. И. Щеболева // Вопросы синтаксиса русского языка : сб. науч. тр. Ростовского-на-Дону пединститута. – Ростов-на-Дону, 1971. – 204 с.